

19/2012

”Jumalan sanan ylenkatsojat”. Rahvaan kirkossakäynti Savossa vuosina 1660–1710

Miia Kuha

1600-luku on perinteisesti tunnettu luterilaisen puhdasoppisuuden aikana, jolloin kirkko ja kruunu kontrolloivat tiukasti Ruotsin valtakunnan alamaisten käyttäytymistä ja ajattelua. Papiston mahdollisuudet ylläpitää kirkkokuria olivat kuitenkin rajalliset harvaan asutuilla syrjäseuduilla, kuten Savon maakunnassa. Artikkelissa käsitellään savolaisen rahvaan kirkossakäyntiä sekä poissaoloja kirkosta 1600-luvun lopulla ja 1700-luvun alussa. Piispan- ja rovastintarkastuspöytäkirjojen avulla selvitetään, miksi poissaolot olivat yleisiä, vaikka kirkossakäynnin laiminlyönnistä seurasi rangaistus. Toisaalta pohditaan sitä, miksi seurakuntalaiset tulivat kirkkoon tärkeinä pyhäpäivinä suurin joukoin jopa papiston kieltoja uhmaten. Artikkelissa osoitetaan, että rahvaan kirkossakäyntiä säätelivät paitsi fyysiset ja sosiaaliset olosuhteet, myös kansankulttuurin ja kansanuskonnon normisto. Seurakuntalaisten käsitykset norminmukaisesta kirkossakäynnistä olivat kytköksissä käsityksiin pyhistä ajankohdista ja poikkesivat siten huomattavasti esivaltojen ihanteista.

***Asiasanat:** kirkossakäynti, Savo, 1600-luku, tarkastuspöytäkirjat, kansanusko, uskonnonharjoitus, pyhäpäivät, puhdasoppisuus*

”He eivät tahdo käydä kirkossa eivätkä kuulla Jumalan sanaa”, valitti Kuopion kirkkoherra Staffan Linnaeus seurakuntalaistensa käytöksestä lääninrovasti Johannes Cajanukselle tämän ollessa pitäjässä tarkastusmatkalla vuonna 1671. Jo edellisenä vuonna kirkkoherra oli valittanut suuresta Jumalan sanan ylenkatsomisesta seurakunnassaan, sillä vain melko harvat kävivät kirkossa. Rovastikaan ei ollut tyytyväinen Kuopion seurakuntaan. Tarkastuspöytäkirjojen merkintöjen mukaan kuopiolaiset olivat jumalattomia, uppiniskaisia ja röyhkeitä ihmisiä, jotka tulivat kirkkoon juovuksissa ja metelöiden, eivät halunneet opetella kristinoppia eivätkä olisi käyneet ehtoollisellakaan, jos eivät olisi pelänneet leimautuvansa julkijumalankieltäjiksi ja pakanoiksi. (JoMA II Cd: 1, Kuopion rt 1670 ja 1671.)

Kirkkoherran valitus ja rovastin ankara retoriikka kuvastavat papiston pyrkimyksiä iskostaa kirkkokuria pohjoissavolaiseen seurakuntaan, joka sijaitsi kaukana

valtakunnan hallinnollisista keskuksista. Kuopion kirkkoherralla oli vaikeuksia saada seurakuntalaisiaan käyttäytymään aikakauden puhdasoppisten ihanteiden edellyttämällä tavalla. Luterilaisen uskonnon asema oli vakiintunut Ruotsin valtakunnassa 1500-luvun lopulla, ja 1600-luku on perinteisesti tunnettu luterilaisen puhdasoppisuuden aikana [1]. Esivaltojen vallankäyttö ulottui 1600-luvulla ihmisten arkeen ja pyhään sekä aina mielensisäiseen maailmaan asti, ja rahvasta yritettiin pakkokeinoin kasvattaa kuuliaisiksi luterilaisiksi. Puhdasoppisuus oli osa valtakunnan virallista ideologiaa ja moraalijärjestelmää, jonka toteuttamiseen ja valvontaan valjastettiin sekä maallinen että hengellinen esivalta. Esivallat toimivat yhteistyössä pyrkiessään yhtenäistämään uskontoa sekä kasvattamaan valtakunnan asukkaista tottelevaisia alamaisia. Tässä työssä kirkkokuri oli keskeinen väline. (Karonen 2008, 246–248; Sundin 1982, 39–40; Vilkuna K H J 2010, 7–8.)

Ihmisten vanhoja uskonnollisia tapoja ja käsityksiä ei kuitenkaan ollut helppoa muuttaa. Uusimmassa tutkimuksessa huomio on suunnattu kirkon opin ja kansan käsitysten välillä vallinneeseen ristiriitaan. Vanhemman kirkkohistoriallisen tutkimuksen (esim. Pleijel 1951) luoma käsitys siitä, että talonpoikaisväestö olisi nopeasti omaksunut luterilaisen opin mukaisen maailmankuvan, on viime vuosikymmeninä kyseenalaistettu (esim. Aronsson 1992; Lindmark 1995; Malmstedt 2002; Österberg 1992). Kirkon opin ja kansanuskon törmäystä ei ole kuitenkaan vielä tarkasteltu alueilla, joilla kirkko oli vastikään tullut fyysisesti niin lähelle ihmisiä, että säännöllistä osallistumista kirkon toimituksiin saatettiin vaatia. Savon maakunta on hyvä esimerkki tällaisesta reuna-alueesta, jossa papiston mahdollisuudet ylläpitää kirkkokuria olivat pitkien välimatkojen, harvan asutuksen ja väestön liikkuvuuden vuoksi rajalliset.

Tämä artikkeli käsittelee savolaisen rahvaan kirkkossakäyntiä sekä poissaoloja kirkosta 1600-luvun lopulla ja 1700-luvun alussa. Tarkastelen aluksi esivaltojen kirkkossakäyntiä koskeneita vaatimuksia sekä sitä, miten nämä vaatimukset toteutuivat Savon seurakunnissa. Tämän jälkeen siirrän tarkastelukulmaa lähemmäs itse kirkkossakävijöitä ja käsittelen kirkkossakäyntiin liittyneitä ongelmia, arvoja, normeja ja käsityksiä rahvaan näkökulmasta. Pohdin, miksi poissaolot olivat yleisiä, vaikka kirkkossakäynnin laiminlyönnistä seurasi rangaistus. Toisaalta tarkastelen sitä, mikä sai seurakuntalaiset toisinaan tulemaan kirkkoon jopa pappien kieltoja uhmaten. Eliitti määritteli virallisen normin kirkkossakäynnin ja uskonnonharjoituksen niin kuin monien muidenkin elämänalueiden suhteen, mutta käytännössä se ei kuitenkaan toteutunut sellaisenaan rahvaan elämässä. Rahvas sopeutti kirkon opetuksen omaan maailmankuvaansa ja jatkoi elämää omien traditioidensa mukaan. (Vilkuna K H J 2010, 7–12; Scribner 1997, 86–91.)

Rahvaan kirkkossakäynnin ja ylipäätään varhaismodernin ajan kansanomaisen uskonnonharjoituksen tutkimus liittyy laajempaan kansainväliseen keskusteluun reformaation seurauksista ja vaikutuksista sekä protestanttisessa että katolisessa Euroopassa. Yksi keskeisistä tutkimusteemoista on ollut oppineen eliitin pyrkimys viedä reformoitua uskonnollisuutta kansan keskuuteen, mikä liittyi myös yleisempään tavoitteeseen uudistaa ja ”puhdistaa” kansankulttuuria. Tutkijat ovat pohtineet esimerkiksi sitä, miten rahvaalle välitettiin reformaation sanomaa ja missä määrin ihmiset ottivat sen vastaan. (Burke 1994, 207–208; Edwards 2008, 342–344;

Malmstedt 2002, 12–13; Marsh 1998, 43–55.) Kirkon opetuksen vastaanoton tutkimista on pidetty erityisen haastavana, koska vastaanottajat eli seurakuntalaiset eivät ole jättäneet jälkeensä kirjallisia lähteitä. Eliitin luomien lähteiden kautta on kuitenkin mahdollista saada tietoa myös rahvaan ajattelusta ja käsityksistä.

Tarkastuspöytäkirjat kansankulttuurin kuvaajina

Savon seurakunnista ei ole tutkimusajalta säilynyt rippikirjoja tai muuta sellaista aineistoa, joka sisältäisi määrällisiä tietoja kirkossakäynnistä. Se ei kuitenkaan ole tämän tutkimuksen kannalta ongelma, koska tarkoituksena on puretua ennen kaikkea motiiveihin kirkossakäynnin ja poissaolojen taustalla. Käytän tässä artikkelissa lähteinä piispan- ja rovastintarkastusten pöytäkirjoja, joita on hyödynnetty melko vähän sekä suomalaisessa että kansainvälisessä tutkimuksessa (Larsson 1999, 8-12). [2] Piispan- ja rovastintarkastusten pöytäkirjat sisältävät runsaasti mainintoja kirkon toimituksiin osallistumisesta, minkä lisäksi ne antavat mahdollisuuden tarkastella kirkossakäyntiä seurakuntaelämän kokonaisuuden kontekstissa. Savon alueelta on säilynyt yhteensä 41 rovastin- ja piispantarkastusten pöytäkirjaa vuosilta 1659–1710 Joroisten, Kangasniemen, Kuopion, Leppävuirran ja Mikkelin seurakunnista. 1600-luvun puolelta pöytäkirjoja on säilynyt hyvin epätasaisesti eri seurakunnista ja eri vuosikymmeniltä. 1700-luvun ensimmäiseltä vuosikymmeneltä pöytäkirjoja on säilynyt tasaisemmin ja enemmän kaikista seurakunnista. Hajanaisuudesta ei kuitenkaan ole merkittävää haittaa, koska tarkoitus ei ole tutkia yksittäisiä pitäjiä. Pöytäkirjat antavat kokonaiskuvan uskonnollisesta elämästä Savon seurakunnissa.

Piispan- ja rovastintarkastukset toimivat keskiajalta lähtien paikallisen papiston ja seurakuntien valvonnan välineinä. Niissä selvitettiin muun muassa, kuinka papit onnistuivat ylläpitämään kirkkokuria seurakunnissaan. Tarkastustoimintaa säätelivät kirkkojärjestykset ja -lait sekä hiippakuntakohtaiset tarkastussäännöt. Viipurin hiippakunnasta on säilynyt kaksi tarkastussääntöä: piispa Petrus Bångin tarkastussääntö vuodelta 1686 sekä David Lundin tarkastussääntö vuodelta 1710. Tarkastusten kulkuun ja luonteeseen vaikuttivat säädösten lisäksi tarkastajan itsensä huolellisuus sekä paikalliset erityiskysymykset, eikä niissä läheskään aina edetty sääntöjen ja kirkkolain edellyttämässä järjestyksessä. Pöytäkirjat eivät ole täydellisiä kuvauksia tarkastusten tapahtumista. Kirjaamisen tarkkuus vaihtelee hyvinkin paljon, minkä lisäksi on otettava huomioon, ettei pöytäkirjoihin merkitty esimerkiksi kaikkia käytyjä keskusteluja. (Lempiäinen 1967, 125, 130–132.)

Kansanomaista uskonnonharjoitusta tutkittaessa on otettava huomioon, että varhaismodernin ajan kansankulttuuria ja kansanomaista ajattelua kuvaavat lähteet ovat syntyneet esivaltojen vallankäytön tuloksena. Piispan- tai rovastintarkastukset muodostivat areenan, jolla papiston ja rahvaan vastakkainasettelu esivallan edustajiin ja alamaisiin oli selkeä jo lähtökohtaisesti (Larsson 1999, 12). Tarkastukset koostuvatkin enimmäkseen tarkastajan joko paikallista papistoa tai seurakuntalaisia koskeneista määräyksistä. Lisäksi asioita otettiin esille kirkkoherran ja joskus myös seurakuntalaisten aloitteesta. Laki velvoitti seurakuntalaiset osallistumaan tilaisuuksiin, ja heiltä myös kysyttiin mielipiteitä paikallisen papiston toiminnasta. Esimerkiksi pappien saatavista keskusteltaessa seurakuntalaiset saattoivat protestoida avoimesti ja jopa ”huutaa täyttä kurkkua” (JoMA II Cd: 1, Kuopion rt 1678; ks. myös

Katajala 1995, 106). Tarkastukset olivat kuitenkin ennen kaikkea papiston hallitsemia tilaisuuksia. Jos rahvas ei sopeutunut piispojen ja rovastien vaatimuksiin, niitä tehostettiin erilaisin sanktioin. Piispan- ja rovastintarkastuspöytäkirjojen luonne johtaa väistämättä siihen, että rahvaan toiminta tulee nähdä kirkollisen esivallan näkökulmasta. Kansankulttuuri kuitenkin määrittäi sitä, millä tavalla rahvaasta kerrottiin. (Vilkuna K H J 2010, 9-12.)

Tämä tarkoittaa sitä, että myös seurakuntalaisten toiminnan motiiveihin on mahdollista päästä käsiksi, vaikka ne piiloutuvat papiston retoriikan taakse. Olen tarkastuspöytäkirjoja lukiessani pyrkinyt hahmottamaan törmäyskohtia papiston vaatimusten ja seurakuntalaisten toiminnan välillä sekä selittänyt niitä suhteessa aikakauden kansanomaiseen ajatteluun ja maailmankuvaan. 1600-luvun ihmiset elivät läpeensä uskonnollisessa kulttuurissa ja joutuivat kaikissa toimituksissa ottamaan huomioon yliluonnolliset voimat, joiden uskottiin reagoivan suoraan ihmisen toimintaan. Tulkinnan lähtökohtana on siksi oltava, etteivät he olisi tehneet sellaista, minkä olisi voinut ajatella johtavan suoraan yliluonnolliseen rangaistukseen ja siten tuhoon ja menetykseen. (Vrt. Malmstedt 2002, 24–25, 127–128).

Esivaltojen näkökulma kirkossakäyntiin

Jumalan sana oli luterilaisen opin keskeisin elementti. Reformaation myötä saarna nostettiin jumalanpalveluksen kohokohdaksi, ja papiston tärkein tehtävä oli saarnastuolista käsin julistaa Jumalan sanaa. Tarkastuspöytäkirjoissa pappien ja seurakuntalaisten roolit tehtiin selväksi nimittämällä heitä katekismuksen huoneentauluun kirjatun kolmisäätyopin mukaisesti ”opettajiksi ja kuulijoiksi” (*lärare och åhörare*, esim. JoMA II Cd: 1, Kuopion pt 1704; Pleijel 1951). Kirkossakävijöihin kohdistuneet vaatimukset kasvoivat siirryttäessä katolisesta luterilaiseen kirkkoon, sillä heidän piti kuunnella saarnaa hiljaa ja tarkkaavaisina. Vähimmäisvaatimuksena oli kuitenkin, että seurakuntalaisten oli tultava kirkkoon silloin, kun Jumalan sanaa julistettiin. (Aronsson 1992, 174; Malmstedt 2002, 30–31).

Kirkossakäynnin ei katsottu olevan yksityisasiä, koska kollektiivisen ajattelun mukaan Jumalan vihan uskottiin lankeavan koko yhteisön päälle jo yhdenkin laiminlyönnin vuoksi (Vilkuna K H J 1996, 74–76). Jumalanpalvelukseen osallistuminen oli laissa määritelty velvollisuus, ja poissaolo ilman pätevää syytä johti sanktioihin (Laasonen 1991, 71, 162; Laine 2002, 54). Jo vuoden 1571 kirkkojärjestyksessä määrättiin, että niitä, jotka laiminlöivät kirkossakäynnin, tuli ensin kehottaa parannukseen, ja jos se ei tehonnut, rangaista sekä kirkollisella häpeärangaistuksella että maallisessa oikeudessa (Den svenska kyrkoordningen 1971 [1571]). Vaatimus jumalanpalvelukseen osallistumisesta esitettiin myös vuoden 1686 kirkkolaissa sekä siihen liitettyssä asetuksessa vala- ja sapattirikoksista. Sellaista, joka kävi kirkossa harvoin tai ei ollenkaan, piti ensin varoittaa kolme kertaa ja lopulta rangaista maallisessa oikeudessa. Pitkään jatkuessaan poissaolo rinnastettiin rangaistuskäytännössä Jumalan vihastuttamiseen kiroamalla kirkossa. Rangaistus oli tällöin suuri sakko, jonka varattomat joutuivat korvaamaan istumalla häpeäpenkissä, tekemällä työpäiviä kirkon hyväksi sekä kärsimällä julkiripin seurakunnan edessä. (Kircko-Laki ja Ordningi 1986 [1686].)

Kirkossakäyntiä kontrolloitiin myös piispan- ja rovastintarkastuksissa. Piispojen tarkastussäännöissä oli oma kohtansa, jossa tarkastajaa kehoitettiin ottamaan selkoa kirkossakäynnistä tarkastamassaan seurakunnassa. Piispa Petrus Bångin vuoden 1686 pappeinkokouksessa antaman säännön mukaan tarkastajan tuli tiedustella muun muassa, oliko seurakunnassa laiskasti kirkossa tai ehtoollisella käyviä (Lempiäinen 1967, 508–509). Piispa David Lundin vuoden 1710 tarkastussääntö on Bångin säännön kanssa samansuuntainen, mutta siinä käsitellään enemmän papiston hallinnollisia tehtäviä ja opintoja, minkä vuoksi joitakin seurakuntalaisia koskevia kohtia on tiivistetty ja yhdistetty toisiinsa. Tiivistäessä tehtyjen valintojen voi olettaa kertovan siitä, minkä asioiden katsottiin liittyvän yhteen. Lundin tarkastussäännössä kirkossa ja ehtoollisella käynti on yhdistetty taikauskon kanssa kohtaan 16, jossa tiedustellaan ”kirkon, sapatin ja sakramentin ylenkatsomisesta, sekä mitä on saatu tietää taikauskosta pitäjässä” (Lempiäinen 1967, 509–510). Vielä vuoden 1686 tarkastussäännössä vala- ja sapatirikokset (kohta 13) sekä mahdollisesti seurakunnassa esiintyvä taikausko (kohta 15) mainittiin eri kohdissa kuin kirkossakäynti (kohta 12). Lundin tarkastussääntö viittaa siihen, että kirkossa käymisen ja taikauskon harjoittamisen ajateltiin liittyvän toisiinsa ja olevan ikään kuin saman asian eri puolia. Kymmenestä käskystä ensimmäinen ja keskeisin kielsi pitämästä vieraita jumalia (Gezelius 1666), mutta jos joku jäi usein pois kirkosta, hänen saatettiin olettaa tekevän juuri niin. Epäjumalanpalvelus oli paitsi raskas synti, myös vakava rikos (Nenonen 1992, 263), joten kirkossakäynnin kontrollointi oli erityisen tärkeää.

Kuulijat kadoksissa

Poissaolot jumalanpalveluksista ja muista kirkollisista toimituksista tai tilaisuuksista olivat tästä huolimatta Savon seurakunnissa melko yleisiä (vrt. Larsson 1999, 165–168; Lempiäinen 1967, 176–177, 204). Poissaoloja jumalanpalveluksesta, ehtoolliselta, tarkastuksista ja viikkosaarnoista käsiteltiin yhteensä 44 kertaa 41 tarkastustilaisuudessa (Taulukko 1).

Taulukko 1. Rovastin- ja piispantarkastuspöytäkirjojen maininnat ja määräykset koskien poissaoloja jumalanpalveluksista, ehtoolliselta, tarkastustilaisuuksista ja viikkosaarnoista. Sulkuihin on merkitty kultakin vuosikymmeneltä säilyneiden tarkastuspöytäkirjojen lukumäärä.

	1660-l.	1670-l.	1680-l.	1690-l.	1700-l.	Yhteensä
Jumalanpalvelus	5	6	4	2	1	18
Ehtoollinen	2	3	-	-	4	9
Tarkastus	2	4	2	-	5	13
Yhteensä	9 (5)	13 (4)	6 (5)	2 (7)	14 (20)	44 (41)

Valitukset puutteellisesta läsnäolosta jumalanpalveluksissa olivat erityisen yleisiä tutkimusjakson alkupuolella. Kohti 1700-luvun alkua maininnat puutteellisesta läsnäolosta jumalanpalveluksissa vähenivät, kun taas valitukset poissaoloista ehtoolliselta, piispan- ja rovastintarkastuksista sekä viikkosaarnoista lisääntyivät. Ilmeisesti jumalanpalveluksissa alettiin 1600-luvun loppuvuosikymmeninä käydä säännöllisemmin, jolloin huomio kiinnittyi muihin kirkon toimituksiin ja tilaisuuksiin osallistumiseen. 1700-luvun ensimmäisen vuosikymmenen suuremmat lukemat kertovat myös kontrollin kiristymisestä, nimittäin silloin piispat matkustivat hiippakunnissaan ahkerasti, ja pitkät sekä yksityiskohtaiset pöytäkirjat osoittavat seurakuntien valvonnan tiukentuneen. Lisäksi on otettava huomioon, että viikko- eli lauantaisaarnoista, joiden yhteydessä järjestettiin ripille valmistava katekismuskuulustelu, säädettiin vasta vuoden 1686 kirkkolaisissa (Lempiäinen 1967, 179).

Pöytäkirjoja on säilynyt eri pitäjistä hyvin epätasaisesti. 1660- ja 1680-luvuilta pöytäkirjoja on säilynyt lähes yksinomaan Kangasniemeltä, joskin molemmilla vuosikymmenillä mukana on myös yksi pöytäkirja Leppävirralta. 1670-luvulta puolestaan pöytäkirjoja on säilynyt ainoastaan Kuopiosta. Joroinen tulee mukaan tarkasteluun 1690-luvulla ja Mikkeli vasta 1700-luvulla. Kahdelta viimeiseltä vuosikymmeneltä pöytäkirjoja on eri seurakunnista säilynyt tasaisemmin, mikä mahdollistaa niiden vertailun keskenään. Eri pitäjien välillä ei ole tällä aikajaksolla nähtävissä merkittäviä eroavaisuuksia. Kehitys vaikuttaa olleen samansuuntaista koko Savossa jo 1600-luvun puolella, mihin myös tiedot Pohjois-Karjalasta viittaavat. Siellä poissaoloja käsiteltiin käräjillä eniten 1680-luvulla, kun taas 1700-luvun puolella tapauksia ei ollut enää lainkaan. Pentti Laasonen mukaan tapausten puuttumisen 1700-luvun alkuvuosikymmenellä selittävät osaksi sotavuosien poikkeukselliset olosuhteet, mutta myös kirkon onnistunut kasvatustyö. (Laasonen 1967, 62–63.) Todennäköisesti ratkaisevana tekijänä oli kontrollin kiristyminen 1600-luvun loppuvuosikymmeninä. Kirkossakäynnin valvonta tehostui, kun sanktiot vahvistettiin vuoden 1686 kirkkolaisissa, ja poissaolot johtivat aiempaa helpommin käräjille.

Lukumäärätiedot poissaoloihin liittyvistä valituksista ja määräyksistä eivät anna täydellistä kuvaa syrjäseutujen seurakuntaelämästä. Pitkien välimatkojen vuoksi Pohjois-Savossa ei ollut edes mahdollista, että kaikki olisivat osallistuneet jumalanpalvelukseen viikoittain. Esimerkiksi Kuopiossa kaikkien ei ollut pakko käydä kirkossa joka sunnuntai. Lääninrovasti Johannes Cajanus määräsi vuonna 1670, että kolmen peninkulman säteellä asuvien piti tulla kirkkoon joka sunnuntai, kun taas 4-6 peninkulman päässä asuneiden oli käytävä kirkossa vähintään kolmen viikon välein (JoMA II Cd: 1, Kuopion rt 1670). Tämä tarkoittaa sitä, että poissaolo yhtenä sunnuntaina ei läheskään aina johtanut minkäänlaisiin toimenpiteisiin.

Toistuvista valituksista päätellen nämä lievemmätkään vaatimukset eivät toteutuneet. Monin paikoin toisteltiin yleisiä varoituksia ja kehotuksia, jotka kertovat siitä, ettei kaikki aina sujunut esivallan vaatimusten mukaisesti. 1680-luvulla määrättiin, että sellainen talo, josta ei saapunut yhtäkään henkeä jumalanpalvelukseen, joutuisi maksamaan kaksi hopeamarkkaa sakkoo. Myös talkoiden järjestäminen lauantaisin kiellettiin, koska sen katsottiin helposti johtavan siihen, etteivät ihmiset tulleet jumalanpalvelukseen sunnuntaina (MMA II Cd: 1, Kangasniemen pt 1683; JoMA II

Cd: 1, Leppävirran pt 1683) [3]. Toisinaan tarkastuksissa käsiteltiin myös yksittäisten henkilöiden ja talouksien poissaoloja kirkosta. Yleisiä valituksia ja yksittäistapauksia esiintyy samoissa tarkastuksissa keskenään, mutta ei samassa yhteydessä. Esimerkiksi Kangasniemellä valitettiin vuonna 1659, että seurakuntalaiset olivat hyvin laiskoja tulemaan kirkkoon. Samassa tarkastuksessa käsiteltiin myöhemmin Suurilan taloa, jonka väestä yksikään ei ollut tullut kirkkoon eräänä sunnuntaina. Talon isäntä oli haastettu käräjille, mutta hän ei ollut ilmaantunut sinnekään. Rovasti määräsi isännän ehtoolliskieltoon, kunnes tämä olisi maksanut kolmen markan sakon laiminlyönnin johdosta. Esimerkki osoittaa, että isäntää pidettiin vastuullisena koko talonväen kirkossakäynnistä. (MMA II Cd: 1, Kangasniemen rt 1659.) [4]

Ihmiset saattoivat onnistua välttelemään esivaltojen kontrollia pitkiäkin aikoja. Joroisissa annettiin vuonna 1693 ilmi Tuomas Kärki, joka ei ollut käynyt kirkossa 22 vuoteen (MMA II Cd: 1, Joroisten pt 1693). Näin räikeästi kirkossakäynnin laiminlyöneet ihmiset katsottiin jumalattomiksi, ja jos varoitukset eivät tehonneet, oli heidät ilmiannettava maalliseen oikeuteen (Kircko-Laki ja Ordningi 1986 [1686]). Pöytäkirjasta ei käy ilmi, oliko Kärki itse paikalla tarkastuksessa, tai oliko hän mahdollisesti tullut kirkkoon, jossa papisto olisi hänet havainnut. Mahdollisesti kirkkoherra oli saanut tietää kadonneesta lampaastaan pitäjän kuudennusmiehiltä, joiden tehtävänä oli valvoa kirkossakäyntiä. Kuudennusmiehetkään eivät aina täyttäneet tehtävänsä. Kun Leppävirran kirkkoherralta kysyttiin, eivätkö kuudennusmiehet antaneet ilmi niitä, jotka laiminlöivät kirkossakäyntinsä, tämä vastasi: ”Tähän mennessä ei niin ole tapahtunut” (JoMA II Cd: 1, Leppävirran pt/rt 1668). Papisto oli tietoinen valvonnan puutteista. Rovasti Cajanus totesi Kuopion seurakunnan olevan niin laaja ja harvaan asuttu, että syntiset ja pahantekijät onnistuivat pakenemaan heille määrättyä rangaistusta. Pappien pitikin pitäjällä kulkiessaan muistuttaa väkeä olemaan piilottelematta luonaan tällaisia ihmisiä, ”ettei Jumala saisi siitä syytä rangaista heitä ja monia muita”. (JoMA II Cd: 1, Kuopion rt 1673.)

Myös läsnäolo piispojen ja rovastien tarkastustilaisuuksissa jätti monissa seurakunnissa toivomisen varaa, vaikka koko seurakunta oli sakon ja kirkkorangaistuksen uhalla velvoitettu osallistumaan tilaisuuksiin (Larsson 1999, 165–168; Lempiäinen 1967, 303). Vuonna 1670 Kuopion seurakuntalaisista jäi moni tulematta lääninrovasti Johannes Cajanusen tarkastukseen, ja heitä uhattiin rangaistuksella, jos tilanne ei vastaisuudessa muuttuisi. Seuraavana vuonna paikalle saapui kirkonkylästä kuitenkin ainoastaan yksi mies eikä yhtään naista, vaikka rippikirjaan merkittyjä ehtoollisella kävijöitä ilmoitettiin olevan miltei 400. Rangaistukseksi Cajanus määräsi koko kirkonkylän ehtoolliskieltoon, kunnes he olisivat istuneet jalkapuussa tai maksaneet sakon. (JoMA II Cd: 1, Kuopion rt 1670 ja 1671.) Myös muissa seurakunnissa poissaolosta valitettiin usein erityisesti tutkimusjakson alkupuolella ja poissaolijoille määrättiin sakkorangaistuksia (MMA II Cd: 1, Kangasniemen rt 1659, 1662, 1680 ja 1681; Kangasniemen pt 1683; JoMA II Cd: 1, Leppävirran pt/rt 1668; Leppävirran pt 1683).

Syitä poissaoloon

Miksi ihmiset eivät käyneet kirkossa säännöllisesti, vaikka poissaolosta seurasi sanktioita? Kuopion kirkkoherra vaikuttaa uskoneen, etteivät seurakuntalaiset edes halunneet käydä kirkossa. Lähteiden perusteella vaikuttaa kuitenkin siltä, että ainakin osa rahvaasta arvosti jumalanpalveluksen viettoa ja halusi myös olla siinä mukana (vrt. Malmstedt 2002, 129). Pois jääminen johtui suurelta osin liikkumisen hankaluudesta, kun välimatkat olivat pitkiä ja tiet huonoja tai puuttuivat kokonaan (Laine 2002, 66). Esimerkiksi Leppävirran kirkkoherra Matthias Montanus kertoi vuonna 1668, että lähellä asuvat tulivat jumalanpalveluksiin riittävän ahkerasti, mutta pitkämatkalaiset olivat usein poissa (JoMA II Cd: 1, Leppävirran pt/rt 1668). Pitäjien laitamilta tulleet joutuivat lähtemään matkaan jo lauantaina ja yöpymään matkan varrella tai kirkonkylässä. Pitkälle kirkkomatkalle oli erityisen hankalaa lähteä vastasyntyneen lapsen kanssa, joten ei ole ihme, että Savon seurakunnissa valitettiin jatkuvasti kasteen viivästymisestä jopa yli kaksi kuukautta kahdeksan päivän määräajasta (esim. JoMA II Cd: 1, Leppävirran pt 1683 ja 1704).

Kirkkojen ympäristö ja niiden asema pitäjässä oli Savossa erilainen kuin läntisessä Suomessa, jonka olosuhteisiin kuva 1600-luvun seurakuntaelämästä yleensä perustuu. Ihmiset eivät asuneet kirkkoja ympäröivissä ryhmäkylissä, vaan enimmäkseen yksinäistaloista koostuva asutus oli levittäytynyt laajoille alueille. Vielä seurakuntaverkoston tihennyttyäkin kirkkomatkat pitäjien laitamilta olivat jopa kuuden peninkulman eli yli kuudenkymmenen kilometrin pituisia, ja keskiajalla ne olivat olleet vielä huomattavasti pidempiä. Kirkossakäynnin valvontaa pyrittiin kiristämään kohti 1600-luvun loppua, mutta harvaan asutuissa pitäjissä kaikkia asukkaita oli mahdotonta kontrolloida. Valvontaa vaikeutti entisestään väestön liikkuvuus. Uudisasutuskauden jälkeinen muuttoliike itään ja pohjoiseen jatkui vielä 1600-luvun lopulla. Myös kaskiviljelyn asema pääasiallisena elinkeinona vaikutti siihen, etteivät ihmiset pysyneet paikoillaan. (Laine 2002, 66–67; Saloheimo 1990, 161–176; Vilku K. 1976, 190–193.)

Pitkä kirkkomatka tuotti ongelmia erityisesti siksi, että agraaritaloudessa ihmiset eivät voineet jättää töitään tekemättä kirkkomatkan vaatimaksi kokonaiseksi päiväksi tai jopa kahdeksi. Niukoissa elinoloissa maataloustyöt estivätkin useimmiten kirkossakäynnin. Pohjois-Karjalan seurakunnissa syitä poissaoloon jumalanpalveluksesta olivat esimerkiksi kaskeaminen ja kalastaminen. Laasonen mukaan valtaosa tapauksista koski poissaoloa rukouspäivien jumalanpalveluksista, mikä osoittaa, että tavallisina pyhinä läsnäolovaatimuksista oli pakko tinkiä etenkin pitkämatkalaisten kohdalla. Esimerkiksi Ilomantsissa taloista tuli kirkkoon tavallisesti yksi poika tai renki muiden miesten jäädessä töihin. (Laasonen 1967, 61–63.) Työnteko pyhäpäivänä oli sapattirikos, joten jumalanpalveluksen laiminlyönti työskentelyn vuoksi oli erityisen tuomittava teko. Toki aivan välttämättömimmät toimet hyväksyttiin, minkä lisäksi yksi talonväestä sai jäädä talonvahdiksi muiden lähtiessä kirkkoon (Kirko-Laki ja Ordningi 1986 [1686]).

Seurakuntalaiset tekivät toisinaan papistolle muutosehdotuksia helpottaakseen pitkien matkojen aiheuttamia vaikeuksia. Vuoden 1670 rovastintarkastuksessa Kuopion pitäjän väki pyysi, että papit pitäisivät ripitysmatkoilla kulkiessaan jumalanpalveluksia joka kylässä. Seurakuntalaiset sanoivat toivovansa, että heidän lapsensa oppisivat

tuntemaan kristinoppia paremmin. (JoMA II Cd: 1, Kuopion rt 1670.) Syrjäkyläläisille saatettiin myös myöntää oikeus käydä emäkirkon sijaan lähempänä sijaitsevassa kappelissa kelirikon aikaan (JoMA II Cd: 1, Kuopion pt 1700). Aina papisto ei kuitenkaan myöntynyt seurakuntalaisten vaatimuksiin. Papit halusivat saada maksut toimituksista itselleen, joten esimerkiksi ruumiit piti kuljettaa seurakunnan emäkirkolle, vaikka kappeli tai toisen seurakunnan kirkko olisi sijainnut lähempänä (MMA II Cd: 1, Kangasniemen rt 1660). Tämä ei varmasti ainakaan edistänyt kirkkomaahan hautaamista, joka ei ollut vielä 1600-luvulla itsestäänselvyys. Saarikalmistot olivat edelleen monin paikoin käytössä, ja väliaikaishautaus saariin oli erityisen yleistä juuri Savossa. Kelirikkoaikana vainajat haudattiin väliaikaisiin hautapaikkoihin ja kuljetettiin kirkolle talvella tai kesällä. Ainakin Leppävirralla saaria käytettiin vielä 1600-luvun loppupuolella myös pysyvään hautaukseen (Jokipii 2001, 27–35; Laasonen 1991, 78). [5]

Pitkät matkat eivät olleet ainoa syy jäädä pois kirkosta, koska kirkon lähellä asuvatkaan eivät aina käyneet jumalanpalveluksissa. On arveltu, että ihmiset jäivät pois jumalanpalveluksesta, koska he pelkäsivät tulevansa nolatuiksi katekismuksen kuulustelussa. Kristinopintaitojen taso oli varsin heikko Itä-Suomen seurakunnissa, joissa papit paitsi joutuivat lieventämään oppivaatimuksia, myös päästivät toisinaan huonosti katekismuksensa tuntevia helpommalla (Laine & Laine 2010, 263–266). Juuri kristinopintaitojen yleisesti heikon tason vuoksi onkin vaikea sanoa, minkä verran kovapäisimmät erottuivat joukosta, kun kehumisen arvoiset suoritukset vaikuttavat olleen harvassa. Esimerkiksi Kuopiossa suurin osa seurakuntalaisista ei osannut 1670-luvun alussa lukea yhtäkään kristinopinkappaletta oikein, ei edes aloittaa Isä meidän -rukousta tai uskontunnustusta (JoMA II Cd: 1, Kuopion rt 1670). Muidenkin Savon seurakuntien tarkastuspöytäkirjojen tiedot kertovat korkeintaan perusteiden tasolla olleista kristinopintaidoista ennen 1700-lukua (esim. MMA II Cd: 1, Kangasniemen rt 1661 ja 1662; Kangasniemen pt 1683; JoMA II Cd: 1, Leppävirran pt 1683; Leppävirran rt 1698). Selitys laajamittaisemmasta kuulustelujen välttelystä ei vaikuta uskottavalta, koska huonosti katekismuksensa tuntevia oli paljon. Muut syyt kirkosta pois jäämiseen, kuten työnteon välttämättömyys, olivat merkittävämpiä.

Kirkosta pois jääminen saattoi olla myös yksi mahdollinen vastarinnan keino. Tottelemattomuus ja laiminlyönnit on nähty aiemmassa esivallan ja alamaisten vuorovaikutusta käsitelleessä tutkimuksessa passiivisena vastarintana (Einonen 2005, 210–211; Katajala 1994, 138). Vastarinnaksi voidaan ainakin osittain tulkita poissaolot piispan- ja rovastintarkastuksista, jotka pohjimmiltaan olivat esivaltojen vallankäytön väline. Tarkastuksilla ei alkujumalanpalvelusta lukuun ottamatta ollut varsinaista uskonnollista sisältöä. Jumalanpalvelukseen ja ehtoolliselle osallistuminen oli sen sijaan poissaolojen yleisyydestä huolimatta rahvaalle tärkeää, joten tulkinnassa on otettava huomioon myös ihmisten omat uskonnolliset käsitykset.

Tungosta alttarilla

Luterilaisen teologian mukaan ehtoolliselle ei voitu pakottaa, koska sen katsottiin olevan ilmaus uskosta. Lain mukaan ehtoollisella käymistä vaadittiin vähintään kerran vuodessa, ja käytännössä seurakuntalaisten odotettiin osallistuvan ehtoolliselle vähintään neljä kertaa vuodessa. (Kircko-Laki ja Ordningi 1986 [1686]; Laasonen

1991, 165; Malmstedt 2002, 136). Turun hiippakunnassa oli tavallisinta käydä ehtoollisella 2–3 kertaa vuodessa, minkä lisäksi yhden kerran käyviä oli myös melko paljon (Lempiäinen 1962, 10). Viipurin hiippakunnasta ei ole säilynyt rippikirjoja 1600-luvulta, mutta rovastin- ja piispantarkastuspöytäkirjojen avulla on mahdollista tarkastella savolaisten ehtoollisella käyntiä. Kuopiossa seurakuntalaiset väittivät käyvänsä ehtoollisella 3–4 kertaa vuodessa, mutta kirkkoherra totesi näiden käyvän todellisuudessa kerran tai kahdesti vuodessa tai ei ollenkaan (JoMA II Cd: 1, Kuopion rt 1670). Jopa Mikkelissä, joka oli tutkimusalueen vanhin ja vakiintunein seurakunta, moitittiin vielä 1700-luvun alussa niitä, jotka itsepäisesti pidättäytyivät tulemasta ehtoolliselle (MMA II Cd: 1, Mikkelin pt 1707). [6]

Samoin kuin säännöllinen jumalanpalvelukseen osallistuminen, myös ehtoollisella käynti oli monille hankalaa pitkien välimatkojen takia. Rahvaan ehtoollisella käynnin lähempi tarkastelu avaa kuitenkin toisen näkökulman kirkossakäyntiin. Kirkosta ei ainoastaan jääty pois vastoin papiston määräyksiä, vaan sinne myös tultiin vaikka esivaltaa vastustaen. Rahvaan ehtoollisella käynti keskittyi juhlapyyhiin, mikä aiheutti ongelmia, koska kirkot olivat liian ahtaita kestäämään yhtäkkistä yleisöryntäystä. Papit valittivat paitsi Savossa, myös muissa seurakunnissa ympäri valtakuntaa, että tiettyinä pyhinä väkeä tunkeutui alttarille aivan liian suurina joukkoina. Suurina pyhäpäivinä, erityisesti jouluna, pääsiäisenä ja helluntaina, ihmiset nimenomaan halusivat käydä ehtoollisella. (Aronsson 1992, 177–178; Laasonen 1967, 67–68; Lempiäinen 1967, 348; Malmstedt 2002, 138–139.) Tunnelma kirkossa oli toisinaan suorastaan kaoottinen. Esimerkiksi Kuopiossa alttarille tunkeutunut väkijoukko oli jouluaamun 1669 jumalanpalveluksessa tallannut kuoliaaksi vanhan naisen (JoMA II Cd: 1, Kuopion rt 1670). Joroisissa joulupäivänä 1693 armovuoden saarnaaja Nils Lång puolestaan löi erästä ehtoolliselle pyrkinyttä renkiä kepillä päähän ja selkään menetettyään malttinsa tungoksessa (MMA II Cd: 1, Joroisten pt 1693).

Väentungoksen vuoksi ehtoollisella käynti kiellettiin monissa seurakunnissa kokonaan lähellä asuivilta suurina pyhäpäivinä, ja pitkämatkalaisillekin se sallittiin vain rajoitetusti (esim. JoMA II Cd: 1, Kuopion rt 1670). Esimerkiksi Kangasniemellä määrättiin vuonna 1662, että yhdellä kertaa ehtoolliselle sai tulla ainoastaan 20–30 henkeä. Vuonna 1694 tämä määräys jouduttiin toistamaan, sillä kirkkoherra valitti, että suurina juhlapyyhinä ehtoolliselle tunkeutui edelleen väkeä ylen määrin, vaikka tavallisina sunnuntaina seurakuntalaiset eivät edes vaivautuneet paikalle jumalanpalvelukseen. Kirkon ahtaudesta juhlapyyhinä valitettiin vielä vuonna 1707. (MMA II Cd: 1, Kangasniemen rt 1662 ja 1694; Kangasniemen pt 1707.) Tilanne ei muuttunut Kuopiossakaan, missä tungos johti kuolonuhreihin vielä 1700-luvun puolivälin jälkeen kirkossa syntyneessä paniikissa. Uhrikirkkona tunnettuun Kuopion kirkkoon saapui pyhäpäivinä ihmisiä muistakin seurakunnista tuomaan uhrilahjoja, joten kirkko täyttyi ääriään myöten. (Mäntylä 1983.) Se, että seurakuntalaiset jatkoivat juhlapyyhien suosimista ehtoollispäivinänsä papiston vastustuksesta huolimatta, osoittaa, että kirkossa ja ehtoollisella käynti erityisesti tiettyinä ajankohtina oli heille tärkeää.

On arveltu, että katekismuksen kuulustelun välttely oli yksi syy, jonka vuoksi seurakuntalaiset tulivat ehtoolliselle suurina pyhäpäivinä. Jos väkeä oli paikalla paljon, papit eivät ehtineet kuulustella kaikkia (Lempiäinen 1962, 13). [7] Ehtoollisella oli kuitenkin merkittävä asema osana rahvaan uskonnollista elämää, minkä vuoksi

myöskään ehtoolliselle tungeksimista ei voida selittää ainoastaan yrityksenä välttää kuulusteltavaksi joutumista. Kirkon johto vastusti ehtoollisella käynnin keskittymistä tiettyihin juhlapyhiin, koska käytöksen uskottiin kielivän katolisen ajan ”ansiohurskauden” säilymisestä kansan keskuudessa. Papiston käsityksen mukaan rahvas uskoi, että pelkkä leivän ja viinin nauttiminen itsessään mekaanisesti vapauttaisi synneistä ja johtaisi Jumalan siunaukseen. (Malmstedt 2002, 136; Laasonen 1967, 67–68; Lempiäinen 1962, 13.) Kansa käsitti ihmisen ja Jumalan suhteen vielä 1600-luvulla uhrisuhteeksi, jossa uhrilahjan antaminen tuotti Jumalan siunauksen. Myös ehtoollinen voitiin käsittää yhdeksi tällaisista uhreista. Keskiaikaisen ehtoolliskäsityksen mukaan kansa uskoi edelleen leivän ja viinin muuttuvan todelliseksi Kristuksen ruumiiksi ja vereksi, joka ehtoollisrituaalissa jälleen uhrattiin ihmisten puolesta (Juva 1956, 33; Malmstedt 2002, 134–139).

Göran Malmstedtin mukaan tapa käydä ehtoollisella vain suurina pyhäpäivinä heijastaakin katolisia käytäntöjä. Keskiaikaisen käsityksen mukaan seurakuntalaisten ei välttämättä itse edes tarvinnut osallistua ehtoolliselle, vaan myös ehtoollisrituaalin suorittamisen katselu riitti autuuden saavuttamiseen. Myöhäiskeskiajalla papit suorittivat tavallisesti messu-uhrin eli nauttivat ehtoollisen yksinään alttarilla, ja seurakuntalaiset kävivät ehtoollisella vain tärkeimpinä juhlapyhinä (Malmstedt 2002, 134–135, 138). Mikko Juva on todennut, että Suomen talonpoikaisväestön uskonnollisuus rakentui vielä 1600-luvun alussa pääasiassa katolisten katsomusten varaan (Juva 1956, 33). Sekä Juva että Malmstedt ovat tutkineet valtakunnan keskusalueilla sijainneita seurakuntia, joissa katolisen uskonnon asema oli huomattavasti vakiintuneempi kuin Savossa (Pirinen K 1991, 253). Katolinen keskiaika oli kuitenkin Savossa asutuksen vahvistumisen myötä voimakasta perinteen kehittymisen aikaa, minkä katolisen kirkon vaikutus loitsuihin ja vuodenvieron juhlaperinteisiin osoittaa (Siikala 2008, 167–168). Vaikka ihmiset eivät olisi käyneet usein kirkossa, katolinen perinne vaikutti kansankulttuurin välityksellä. Katolisen kirkon käytännöt juurtuivat ihmisten mieliin ja vaikuttivat kirkossakäyntiin vielä 1600-luvun lopulla. Esimerkiksi Kuopiossa yleinen tapa tuoda uhrilahja kirkon alttarille juuri ennen ehtoollista on osoitus katolisen perinteen jatkumisesta (JoMA II Cd: 1, Kuopion rt 1670; Jokipii 2002, 31, 37; Kuronen 2009, 21–31).

1600-luvun Savossa annettiin yhä uhrilahjoja vainajille ja haltijoille, minkä lisäksi tiettyinä päivinä nautituilla uhriaterioilla pyrittiin hankkimaan siunausta pyhimyksiltä ja muilta henkiolennoilta (Pirinen K. 1982, 535, 588; Talve 1990, 261–264). Käsitykset uhrisuhteesta ihmisen ja Jumalan välillä pohjautuivat vielä katolista keskiaikaakin vanhempaan perinteeseen. Kirkon opetukset ja kristinusko sulautuivat yhteen vanhempien uskomusten kanssa synkretistisessä kansanuskossa (Siikala 2008, 186; Scribner 1997, 90; Virtanen 1988, 233–234). Todennäköisesti ehtoollisella käynti juhlapyhinä kertookin katolisen perinteen jatkumisesta yhdistettynä pyhiin paikkoihin ja ajankohtiin liittyviin, vielä vanhempiin käsityksiin. Syklisen aikakäsityksen mukaan vuotuiskierron pyhäpäivät olivat poikkeuksellisia ajanjaksoja, jolloin oli mahdollista vaikuttaa tulevaisuuden muotoutumiseen, mutta jolloin myös vahingoitetuksi tulemisen vaara oli normaalia suurempi. Rahvaan uskonnollisten käsitysten mukaan oli tärkeää varmistaa kotitalouden menestyksen eli *onnen* jatkuminen, ja toisaalta suojaudua maagisen *väen* aiheuttamilta vahingoilta. Siksi pyhäpäivinä pyrittiin sekä suojautumaan että vaikuttamaan aktiivisesti tulevaisuuteen suorittamalla tiettyjä

riittejä. (Eilola 2003, 73–75; Talve 1990, 264–265.) Ei ollut yhdentekevää, mitä ihminen teki pyhäksi katsottuna ajankohtana. Esimerkiksi vuoden ensimmäinen päivä oli suosittu ehtoollispäivä, koska ehtoollisella käynnin uskottiin tuovan menestystä tulevaan vuoteen (Lempiäinen 1962, 18–19; Vilku K. 1983 [1950], 19–20).

Kirkossakäyntiä omilla ehdoilla

Kirkossakäynnin valvonta oli keskeinen osa kirkkokurin toteuttamista 1600-luvun Ruotsissa erityisesti perifeerisillä alueilla, joilla seurakuntaverkosto oli vasta tihenemässä. Se, että ihmiset ylipäätään kävivät kirkossa, oli lähtökohtainen edellytys valtakunnan virallisen ideologian ja normiston läpiviemiselle koko kansan keskuudessa. Papisto tulkitsi poissaolon kirkosta ja kirkollisista toimituksista Jumalan sanan ylenkatsomiseksi, jolla oli potentiaalinen yhteys epäjumalanpalvelukseen ja taikauskoon. Jäädessään pois kirkosta ihmiset jäivät esivaltojen kontrollin ulkopuolelle, jolloin he saattoivat syyllistyä epäjumalanpalvelukseen papiston katseiden ulottumattomissa ja rikkoa Jumalan käskyjä vastaan, mistä taas uhkasi seurata rangaistus koko yhteisön ja valtakunnan osaksi.

Perifeerisillä seuduilla kirkkokurin ylläpitäminen ei onnistunut toivotulla tavalla. Savossa kirkossakäynnin valvonta asetti papistolle erityisiä haasteita, koska kirkkopitäjät olivat laajoja ja harvaan asuttuja. Poissaolot jumalanpalveluksesta sekä muista kirkon toimituksista olivat yleisiä, eivätkä esivaltojen keinot ongelman poistamiseen täysin riittäneet, vaikka vuoden 1686 kirkkolain astuttua voimaan kontrollia onnistuttiinkin kiristämään. 1600-luvun jälkipuoliskoa voidaan esivallan pyrkimyksistä tai virallisesta teologiasta puhuttaessa nimittää puhdasoppisuuden ajaksi, mutta rahvaan käytännön uskonnonharjoituksesta luterilainen puhdasoppisuus oli kaukana.

Kirkossa käyminen oli silti keskeinen osa 1600-luvun savolaisen rahvaan uskonnollista elämää. Vuoden tärkeinä juhlapyhinä kirkossa ja etenkin ehtoollisella käynnillä oli suuri merkitys. Pyhänä päivänä nautittu ehtoollinen saattoi suojata vahingollisilta voimilta sekä tuoda onnea ja menestystä tulevaan. Käymällä kirkossa ja ehtoollisella ihmiset varmistivat Jumalan suosiollisuuden omassa ja yhteisönsä elämässä. Rahvaan käsityksen mukaan se vain seurasi erilaisesta toiminnasta, kuin mitä papit saarnastuolista opettivat. Kirkossa käyminen ja ehtoollisen nauttiminen tiettyinä päivinä oli rahvaan näkökulmasta teko, jonka suorittaminen itsessään johti Jumalan siunaukseen.

Uskonnonharjoitus oli hyvin käytännöllistä, ja sen täytyi sopeutua agraariyhteiskunnan vuodenvaihteen rytmiin. Jumalanpalveluksella oli tärkeä merkitys kansan uskonnollisessa käytännössä, mutta tämä käytäntö ei vaatinut jatkuvaa läsnäoloa kirkossa tai hiljaista ja harrasta käytöstä (Aronsson 1992, 175, 182; Malmstedt 2002, 167–168). Tärkeää oli, että ainakin osa seurakunnasta oli paikalla pyhässä tilassa eli kirkossa tai kirkkomaalla silloin, kun pappi suoritti jumalanpalveluksen. Uskonnonharjoitus oli ennen kaikkea kollektiivista, joten kaikkien ei tarvinnut välttämättä olla paikalla, vaan pappi ja osa seurakunnasta saattoivat suorittaa rituaalit koko pitäjän puolesta. (Malmstedt 2002, 160–162.) Kollektiivisuus ei tarkoittanut

yhdessä tekemisen vaatimusta, vaan sitä, että ihmiset ymmärsivät olevansa osa suurempaa kokonaisuutta (vrt. Vilkuna K H J 1996).

Konfliktit seurakuntalaisten ja papiston välillä kertovat siitä, että rahvaan käyttäytymisen taustalla vaikuttanut normisto erosi valtakunnan virallisesta moraalijärjestelmästä. Usein toistuneet maininnat samoista asioista sekä sanktioiden kiristyminen kertovat siitä, että rahvas ei käyttäytynyt esivallan toivomalla tavalla eikä siten myöskään omaksunut papiston tarjoamia virallisia normeja (Malmstedt 2002, 30). Rahvaan kirkossakäyntiä säätelivät fyysiset ja sosiaaliset olosuhteet, mutta myös kansankulttuurin ja kansanuskonnon normisto. Seurakuntalaisten käsitykset riittävästä ja sopivasta kirkossakäynnistä erosivat esivaltojen käsityksistä ja virallisesta normistosta. Rahvas ei pitänyt välttämättömänä jumalanpalvelukseen tai ehtoolliselle osallistumista joka sunnuntai, mutta suurin osa ihmisistä kävi kirkossa ainakin vuoden tärkeimpinä pyhäpäivinä. Yhteyttä pyhään pidettiin yllä muilla tavoilla myös kirkon ulkopuolella, ja mitä syrjäisimmille seuduille mentiin, sitä enemmän nämä rituaalit todennäköisesti painottuivat suhteessa kirkon toimituksiin osallistumiseen.

Kirjoittaja on Suomen historian tohtorikoulutettava Jyväskylän yliopistossa

Viitteet

- [1] Esimerkiksi Mikko Juva (1955) ja Pentti Laasonen (1991) ovat käyttäneet puhdasoppisuuden tai ortodoksian käsitettä tutkimustensa jäsenyyksen perustana.
- [2] Suomessa tarkastuspöytäkirjoja on käytetty etenkin kirkkohistoriallisessa sekä paikallishistoriallisessa tutkimuksessa. Ruotsin valtakunnan tarkastusinstituutiosta 1600–1700-luvulla ja tarkastusten sisällöstä katso laajemmin Larsson 1999 ja Lempiäinen 1967.
- [3] Talkooväelle tarjottiin olutta ja viinaa palkkioksi suoritetusta työstä, ja juomingit saattoivat kestää seuraavaan iltaan saakka (Vilkuna K H J 1995, 228–229).
- [4] Rovastin- tai piispantarkastukseen osallistumista valvottiin vielä tarkemmin, niin että myös talon poikia ja tyttäriä sekä piikoja ja renkejä sakotettiin poisjäännistä, tosin pienemmällä summalla kuin isäntäparia (JoMA Cd II: 1, Kuopion rt 1671).
- [5] Saareen hautaaminen oli käytännöllinen tapa, joka suojasi ruumiita petoeläimiltä. Se liittyy myös vainajia ja kalmaa kohtaan tunnettuun pelkoon. Veden uskottiin estävän vainajien liikkumisen, minkä lisäksi se suojasi eläviä vainajista tarttuvalta kalmalta, joka saattoi levittää kuolemaa ja tauteja (Mönkkönen 2001, 45).
- [6] Ehtoollisen välttely saattoi johtua eri syistä kuin jumalanpalveluksesta pois jääminen. Konfliktitilanteissa ehtoollisella käyntiä vältettiin, sillä ehtoollisen nauttimisen epäsovussa muun yhteisön kanssa uskottiin johtavan Jumalan rangaistukseen (Malmstedt 2002, 142–143; Sabean 1984, 37–60).
- [7] Toisaalta kuulustelulle oli varattu hyvin vähän aikaa tavallisenakin sunnuntaina. Jos kuulustelua ei ollut mahdollista järjestää lauantaina, se oli suoritettava sunnuntaiamuna ennen jumalanpalveluksen alkua muiden kirkollisten toimitusten ohessa, joihin oli yhteensä varattu aikaa vain puoli tuntia. Jumalanpalveluksen alkua ei saanut lykätä, eikä kuulustelua saanut suorittaa enää sen alettua (Lempiäinen 1963, 245). Kun seurakuntalaisilla oli vielä usein tapana myöhästyä jumalanpalveluksen alusta (esim. JoMA II Cd: 1, Kuopion rt 1670; Lempiäinen 1967, 344), vaikuttaa todennäköiseltä, ettei kuulustelun välttely ollut tavallisena sunnuntaina juhlapyyhiä vaikeampaa.

Lyhenteet

rt	rovastintarkastus
pt	piispantarkastus

Lähteet

Arkistolähteet:

Joensuun maakunta-arkisto (JoMA)

Kuopion maaseurakunnan arkisto

Piispan- ja rovastintarkastusten pöytäkirjat 1670–1804 (mf TK1718, JoMA)

Leppävirran seurakunnan arkisto

Piispan- ja rovastintarkastusten pöytäkirjat 1662–1841

Mikkelin maakunta-arkisto (MMA)

Joroisten seurakunnan arkisto

Piispan- ja rovastintarkastusten pöytäkirjat 1693–1748 (mf TK 1684,
Kansallisarkisto)

Kangasniemen seurakunnan arkisto

Piispantarkastusten pöytäkirjat 1660–1794 (TK 1435, Kansallisarkisto)
Rovastintarkastusten pöytäkirjat 1659–1840 (TK 1435, Kansallisarkisto)

Mikkelin maaseurakunnan arkisto

Piispantarkastusten pöytäkirjat 1700–1848 (TK 1163, Kansallisarkisto)

Lähdejulkaisut:

Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning. 1971 [1571]. Sven Kjöllersström toim. Lund: Håkan Ohlssons Förlag.

Kircko-Laki ja Ordningi 1686. 1986 [1686]. Näköispainos ja uudelleen ladottu laitos vuoden 1686 kirkkolain suomennoksesta. Lahja-Irene Hellemaa, Anja Jussila & Martti Parvio toim. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 444. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Gezelius (vanh.), Johannes. 1666. *Yxi paras lasten tawara.*

<http://s1.doria.fi/helmi/bk/rv/gezelius/fem970033/> [Haettu 14.12.2010]

Kirjallisuus

Aronsson, Peter. 1992. *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandsocknar, 1680–1850.* Lund: Lund University Press.

Burke, Peter. 1994 [1978]. *Popular Culture in Early Modern Europe.* Revised reprint. Cambridge: Scholar Press.

Edwards, Kathryn. 2008. Popular Religion. Teoksessa *Reformation and Early Modern Europe. A guide to research*, toim. David Whitford, 331–354. Kirksville: Truman State University Press.

Eilola, Jari. 2003. *Rajapinnoilla. Sallitun ja kielletyn määrittelemisen 1600-luvun jälkipuoliskon noituus- ja taikuustapauksissa.* Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Einonen, Piia. 2005. *Poliittiset areenat ja toimintatavat. Tukholman porvaristo vallan käyttäjänä ja vallankäytön kohteena n. 1592–1644*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Jokipii, Mauno. 2001. Suomen hautasaaret. Teoksessa *Ruumis- ja kalmasaaret. Etäällä kirkkomaasta*, toim. Erkki Laitinen, 19–44. Hankasalmi: Hankasalmen kotiseutuyhdistys ja Hankasalmen kunta.

Jokipii, Mauno. 2002. Suomen ns. uhrikirkkojen taustaa, historiaa ja tarinaperinnettä. *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja* 89–91: 31–76.

Juva, Mikko. 1955. *Varsinais-Suomen seurakuntaelämä puhtasoppisuuden hallitsemina vuosisatoina (1600–1808)*. *Varsinais-Suomen historia VII: 3–4*. Turku: Varsinais-Suomen historiantutkimusyhdistys ry.

Juva, Mikko. 1956. Suomen kansan uskonnollisuus 1600- ja 1700-luvulla. Eräitä kehityslinjoja. *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja* 43–44, 32–47.

Karonen, Petri. 2008. *Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809*. 3. uudistettu painos. Helsinki: WSOY.

Katajala, Kimmo. 1994. *Nälkäkapina. Veronvuokraus ja talonpoikainen vastarinta Karjalassa 1683–1697*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.

Katajala, Kimmo. 1995. Oliko talonpoika rivo sälli? Uuden ajan alun ihmisen uudelleenarviointia. *Historiallinen Aikakauskirja* 93, 2: 99–106.

Kuronen, Miia. 2009. *Onnea tavoitellen, vaaraa välttäen. Kansanomaisen uskonnonharjoitus sekä noituus- ja taikuuskäsitykset puhtasoppisuuden ajan Kuopion pitäjässä*. Painamaton Suomen historian pro gradu -työ. Jyväskylän yliopisto, Historian ja etnologian laitos. Saatavilla www-muodossa: <http://urn.fi/URN:NBN:fi:jyu-201002051189> [Haettu 13.10.2011]

Laasonen, Pentti. 1967. *Pohjois-Karjalan luterilainen kirkollinen kansankulttuuri Ruotsin vallan aikana*. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.

Laasonen, Pentti. 1991. *Suomen kirkon historia 2. Vuodet 1593–1808*. Porvoo: WSOY.

Laine, Esko M. 2002. Kirkon ja jumalanpalveluksen merkitys kuopiolaiselle yhteisölle 1600–1700-luvuilla. Teoksessa *Elämän veden virrassa. Kuopion emäseurakunta 450 vuotta*, toim. Matti Komulainen, 54–85. Kuopio: Kuopion evankelis-luterilainen seurakuntayhtymä.

Laine, Esko M. ja Tuija Laine. 2010. Kirkollinen kansanopetus. Teoksessa *Huoneentaulun maailma. Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle*, toim. Jussi Hanska ja Kirsi Vainio-Korhonen, 258–312. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- Larsson, Olle. 1999. *Biskopen visiterar. Den kyrkliga överhetens möte med lokalsamhället 1650–1760*. Växjö: Växjö stiftshistoriska sällskap.
- Lempiäinen, Pentti. 1962. Ehtoollisella käynti Suomessa 1600-luvun lopulla. *Teologinen Aikakauskirja* 67: 1–23.
- Lempiäinen, Pentti. 1963. *Rippikäytäntö Suomen kirkossa uskonpuhdistuksesta 1600-luvun loppuun*. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- Lempiäinen, Pentti. 1967. *Piispan- ja rovastintarkastukset Suomessa ennen isoavihaa*. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- Lindmark, Daniel. 1995. *Uppfostran, undervisning, upplysning. Linjer i svensk folkundervisning före folkskolan*. Umeå: Institutionen för religionsvetenskap, Umeå universitet.
- Malmstedt, Göran. 2002. *Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige*. Lund: Nordic Academic Press.
- Marsh, Christopher. 1998. *Popular Religion in Sixteenth-Century England*. London: MacMillan.
- Mäntylä, Ilkka. 1983. *Kuopion rytyjoulu vuonna 1760*. Kuopio: Kustannuskiila.
- Mönkkönen, Mauri. 2001. Itäsuomalainen välihautausperinne. Analyysi lähteistä ja niiden käytöstä. Teoksessa *Ruumis- ja kalmasaaret. Etäällä kirkkomaasta*, toim. Erkki Laitinen, 45–63. Hankasalmi: Hankasalmen kotiseutuyhdistys ja Hankasalmen kunta.
- Nenonen, Marko. 1992. *Noituus, taikuus ja noitavainot Ala-Satakunnan, Pohjois-Pohjanmaan ja Viipurin Karjalan maaseudulla 1620–1700*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Pirinen, Kauko. 1982. *Savon historia II: 1. Rajamaakunta asutusliikkeen aikakautena 1534–1617*. Pieksämäki: Kustannuskiila.
- Pirinen, Kauko. 1991. *Suomen kirkon historia I. Keskiaika ja uskonpuhdistuksen aika*. Helsinki: WSOY.
- Pleijel, Hilding. 1951. *Från hustavlans tid. Kyrkohistoriska folklivsstudier*. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag.
- Sabean, David Warren. 1984. *Power in the Blood. Popular Culture and Village Discourse in Early Modern Germany*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Saloheimo, Veijo. 1990. *Savon historia II:2. Savo suurvallan valjaissa 1617–1721*. Kuopio: Savon Säätiö.
- Siikala, Anna-Leena. 2008. ”Myytit, riitit ja tietäjän toimet”. Teoksessa *Savo ja sen kansa*, toim. Riitta Räsänen, 110–186. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Sundin, Jan. 1982. Kontroll - straff och försoning. Kyrklig rättvisa på sockennivå före 1850. Teoksessa *Kontroll och kontrollerade. Formell och informell kontroll i ett historiskt perspektiv*, toim. Jan Sundin, 39–86. Umeå: Historiska institutionen vid Umeå universitet.

Scribner, Bob. 1997. Reformation and Desacralisation: from Sacramental World to Moralised Universe. Teoksessa *Problems in the Historical Anthropology of Early Modern Europe*, toim. R. Po-Chia Hsia ja R. W. Scribner, 75-91. Wiesbaden: Harrassowitz.

Talve, Ilmar. 1990. *Suomen kansankulttuuri*. Kolmas, tarkistettu ja täydennetty painos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Vilkuna, Kustaa. 1976. *Isien työ*. 3. uudistettu painos. Helsinki: Otava.

Vilkuna, Kustaa. 1983 [1950]. *Vuotuinen ajantieto*. 10. painos. Helsinki: Otava.

Vilkuna, Kustaa H. J. 1995. Alkoholien nauttimispaikka, juopottelijat ja juomisen ajankohta 1500–1700-luvun Suomessa. Teoksessa *Sisä-Suomen tuomiokirjat tutkimuslähteinä ja elämän kuvaajina*, toim. Heikki Roiko-Jokela ja Timo Pitkänen, 210–322. Jyväskylä: Jyväskylän yliopiston historian laitos, Jyväskylän maakunta-arkisto ja Jyväskylän Historiallinen Yhdistys.

Vilkuna, Kustaa H. J. 1996. Jumala elä rankase minua. Yksilöllisen subjektin synty. Teoksessa *Siperiasta siirtoväkeen. Murrosaikoja ja käännekohtia Suomen historiassa*, toim. Heikki Roiko-Jokela, 71–93. Jyväskylä: Kopi-Jyvä Oy.

Vilkuna, Kustaa H. J. 2010. *Katse menneisyyden ihmiseen. Valta ja aineettomat elinolot 1500–1850*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Virtanen, Leea. 1988. *Suomalainen kansanperinne*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Österberg, Eva. 1992. Folklig mentalitet och statlig makt. Perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige. *Scandia* 58, 1/1992: 81–99.